

מדינת התורה לאור משנת "תורה-ועבודה"

א

לכבודו של בעל היוכל, מכובדנו החבר שלמה זלמן שרגאי שליט"א, אמרתי להעלות עלי ספר סיכומי-רעיונות וקוי מחשבה בתחום שבו עוסק הרבה בעל יובלנו: המחשבה האידיאולוגית של תנועתנו, תנועת תורה ועבודה, ויישומה בישראל העצמאית.

להבהרת הבעיה, הבה ננסה להגדיר לעצמנו למה אנחנו מתכוונים באמרנו, כי רוצים אנו ב'מדינת התורה', היינו — בשלטונה של תורה.

דומני, כי ניתן להשתית הגדרה זו על שלושה וארבעה עיקרים:

1. מדינה של יהודים, ומדינה שרוב היהודים יושבים בה (במינוח המסורתי — הגשמת החזון של קיבוץ-גלויות).

2. מדינה הממוקמת בארץ-ישראל, ובה דווקא. עיקר זה נוגד את ההנחה, כאילו, וכביכול אפשר לקיים את התורה בשלימותה גם במקום אחר; אך עיקר זה גם תובע גישה חדשה לשאלת סולם העדיפויות בקיום המצוות, כפי שעוד יבואר להלן.

3. מדינה שבה החברה — כתברה וכציבור — בנויה ומוסדרת על-פי ההלכה, קרי: על-פי עקרונות המשפט העברי.

4. כללית: מדינה, שבה כל אורחות-החיים — בין של הכלל, בין של היחידים, בין בפרהסיא, בין בצנועה, בין היחסים הפנימיים, ובין היחסים עם העולם החיצוני — הכל נוהג לפי הכוונתה של תורה, אם על פי הלכה מפורשת ואם על-פי רוח התורה ועומק כוונותיה.

דומני, כי ארבעת העיקרים האלה מוסכמים על הציבור הדתי בכללותו; אך ריבוי הגוונים שבציבור זה מעמיד בפנינו את השאלה שברצוננו לברר: כלום יש לרעיון 'תורה ועבודה' כהשקפת עולם דרך משלו לפרש ולהציב גבולות

נדפס ראשונה ב'ספר שרגאי', פרקים בחקר הציונות הדתית והעלייה לארץ ישראל, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"ב.

לעקרונותיה של מדינת התורה? ועוד, בהמשך: אם ולאחר שנציע דרך כזאת — האם בידה של תנועת תורה ועבודה, ביחודה הסגולי, להציע אמצעים להגשמת החזון?

ב

הציונות הדתית, בכללותה, ביקשה ומבקשת לקבץ את כל העם היהודי בארץ-קדשנו, ומשוכנעת, כי רוצה הקב"ה יתברך בכך, שנקרב את הגאולה במעשי-ידינו ולא נמתין לאורו של משיח שיתגלה מעצמו. על זאת מוסיפה משנת תו"ע שלושה יסודות:

1. היסוד של יצירה ויגיע כפיים: תנועת תו"ע רואה ערך של קדושה בחיי המציאות על כל גילוייהם (החיוביים); מיסודה של החסידות הבעשטי"ת למדנו, כי העגלון המושח גלגלי עגלתו כעטרן, יכול גם בדרך זו להגיע לדביקות בה', ומן החת"ם סופר למדנו, כי מצות עבודת הארמה בארץ-ישראל שקולה כנגד מצות הנחת תפילין; ממשנת 'תורה עם דרך ארץ' של הרב שמשון רפאל הירש למדנו, כי גם אוצרות המדע, ההשכלה והתרבות הכללית הם בעלי ערך דתי, וחייב אדם מישראל למצוא דרך לשילוב כל אלה במסכת שלימה של עבודת הקודש, בבחינת "בכל דרכיך דעהו".

2. היסוד של חברה מתוקנת: נצטיינו על עשיית "הטוב והישר", ומדברי הרמב"ן למדנו, כי התורה צייתה על הליכה בדרך של "לפנים משורת הדין" ככל מערכי היחסים שבין אדם לחבירו; שמואל חיים לנדוי (שח"ל) והרב האדמו"ר ר' ישעיהו שפירא זכרונם-לברכה לימדנו, כי עומק כוננתה של תורה במצוה זו — לבנות חברה שיסודה צדק ושיוון בין כל הנבראים בצלם אלוקים, חברה שאין בה מנצלים ומנוצלים.

3. שותפות עם הציבור: על אף הפער הניכר והמכאיב בין קבוצות שונות בעם, הן מבחינה רעיונית והן מבחינה חברתית, עלינו לעשות כל מה שביכולתנו כדי לשחף פעולה עם כל הקבוצות והמגזרים, ולא להרבות הפרדה וכתתיות. בכל מה שייעשה בבנין הארץ והחברה היהודית יש לציבור תו"ע מידה שווה של חובות וזכויות, כלשאר חלקי הציבור, ובפתרונה של כל בעיה עלינו לקחת בחשבון שיקול הומינטי זה של שותפות מלאה (לצורך ההדגמה בלבד: השרות המלא בצה"ל, הן לבנים והן לבנות).

דומה, כי בעימותן של שתי המערכות המוצגות ('עיקרי' מדינת התורה מול 'יסודות' משנת תו"ע) יימצאו לנו קשיים — או סתירות שלכאורה — שעלינו להשיב עליהם, וזאת בעיקר בתחומים הבאים:

קשיים בתחום הטכנולוגי: מדינה יהודית, שרוב אזרחיה יהודים, והיא בנויה על ההלכה היהודית, תעמוד בפני קשיים רבים במה שקשור לשמירת מצוות בתחומים כגון: השבת (כצבא, במשטרה, במשרד החוץ, בתעשייה הכבידה וכיו"ב); השביעית — ובהיותה "רוב יושביה עליה" תהא זו מדאורייתא (ולא יועיל בה היתר המכירה); הרפואה (ניתוחי מתים, השתלות אברים, הגדסה גנטית ועוד); התקשורת, ועוד.

קשיים בתחום המשטר והמשפט: כיצד תבוא לידי ביטוי השקפתה החברתית של תנועת תר"ע? האם נלחם על בניינו של סוציאליזם מודרני, או שמא עדיפה מדינת סעד קאפיטליסטית? ובמלים אחרות: האם הדרך הנכונה להגשמת האידיאל השווינוני-חברתי היא הלאמת אמצעי הייצור (והספד היזמה החפשית), או שמא הבטחת ההכנסה המינימלית לכל אזרח ע"י שיטת מיסוי פרוגרסיבי, תוך עידוד היזמה החפשית ומדיניות שוק פתוח של ביקוש והיצע?

כלום הדמוקרטיה הפרלמנטרית היא דרך אידיאלית של משטר על-פי התורה? מה יהא מעמדם של אישי הלכה ופוסקי הוראה במערכת? האם תיווצר הירארכיה קלריקאלית העלולה להיות מנותקת מן הציבור ובלתי מתחשבת בו?

האם המשפט העברי, שמקורו בימי קדם — בלשון הגינוי המקובלת: ה"ארכאי" — יכול להציע תשובות למציאות מודרנית של חיי המעשה? האם ערוך הוא כשולחן לפני שופטים, דיינים, עורכי דין וסתם 'בעלי בתים'?

קשיים בתחום המדיניות והיחסים הבין-לאומיים: כמי שעליהם נאמר "הן עם לבדר ישכון ובגויים לא יתחשב" — כיצד תתקיים מדינה של יהודים בעולם של גויים? האם תוכלנה לבוא בתשבון בריתות והסכמות בין אומה ישראלית-תורנית לבין שכנים ורחוקים? האם נוכל לבנות יחסים נאותים עם עמים ומדינות מתוך נקודת מוצא של "עם סגולה"? מה יהא מעמדם של נכרים במדינה היהודית? האם יוכלו להיות אזרחים שווי-זכויות?

ג

התשובה הקלה ביותר לשאלות אלה ודומותיהן היא: כשנגיע לגשר — נעבור אותו; כלומר: כשיהיה רוב העם בארץ ישראל, ולכשיקבל רוב הציבור עליו עול מצוות — יימצא מוצא לכל הבעיות והקשיים. אין אנו יכולים ורשאים להסתפק בתשובה כזאת. לא תהא זו העזה יתירה להניח, כי עובדת היותנו מיעוט, לפחות במישור הפוליטי כיום, נובעת — בין השאר — גם מתוך חוסר יכולתנו להציע תשובה ברורה וחד-משמעית לרוב השאלות שנוכרו. עם זאת יש מקום להבחין בין תשובות עקרוניות לבין פתרונות מעשיים. דומה, כי בתחום

העקרוני כבר ניתנו לנו בעבר תשובות שיש בהן כדי לספק, אף כי לא נמצאה המסגרת המעשית ליישומן המלא.

בתחום הטכנולוגי: כאן אפשריות שתי גישות, המנוגדות קטבית זו לזו: גישה אחת מבוססת על העיקרון של 'פיקוח נפש' וגישה אחרת — על 'לכתחילה'. כבר בימי ראשיתה של המדינה התווכחו ביניהם בחריפות הרב מ"צ נריה ופרופ' ישעיהו ליבוביץ בענין של שתי גישות אלה. לדעתו של הרב נריה אפשר היה למצוא פתרון לכל בעיה טכנולוגית בעזרת הכלל של "פיקוח נפש דוחה את כל האיסורים שבתורה (חוץ מג"ע, ש"ד, וע"ז)"; מה שאינו ענין לפק"נ — לא תהא בריה יכולה להתירו, ולא תהא ברירה אלא להניח. ואילו פרופ' ליבוביץ סבר, כי יש בעיות הקשורות למדינה, שאי אפשר להתייחס אליהן בקנה-המידה של פק"נ אצל יחיד. לעומתם כבר השיב הרב שלמה גורן, כי ניתן לגזור בהלכה גם מושג של 'פיקוח נפש המדינה', ואם אצל היחיד דוחה פק"נ איסורים — על אחת כמה וכמה לגבי המדינה.

אך כמובן שלפני כל אלה עדיין פתוח בפנינו המישור הטכנולוגי גופו. רחוקים אנו כיום מלמצות את החידושים באוטומציה, באלקטרוניקה וכל כיוצא בהן בפתרון בעיות השבת, למשל, ופתרונות שהוצעו ע"י המכון הטכנולוגי לפתרון בעיות הלכה או מכון "צומח" (באלון שבות) — יוכיחו. דומה, כי דווקא בצה"ל, שהוא מגזר ספציפי, שבו נהגת (לפחות להלכה) ממש 'מדינת התורה' — נמצאו עד היום פתרונות מעשיים לכל בעיה הלכתית-צבאית.

בתחום המשטר והמשפט: אקדים ואומר, כי נטייתי האישית, כחבר קיבוץ, לראות את מדינת התורה כמדינה סוציאל-דימוקרטית (לפחות מבחינת משטרה), שבה תהא לכל אזרח זכות שווה בתוצר הלאומי, ללא התחשבות בתפקידו ותחום-עשייתו. איני יודע, אם חזון זה הוא בבחינת 'אוטופיה', שכן אין מקום שבו יוכל להתגשם למעשה, מחוץ לתאים בודדים, וולונטריים — כקיבוץ או אגודה שיתופית. עם זאת, היסוד לקביעת המשטר הוא בהכרעת הציבור, וזו קשורה במהודק במשטר הדימוקרטי. נראה כי רעיון חו"ע מחייב דימוקרטיה של אמת, ואינו רואה כל סתירה בינה לבין תורת ישראל.

רעיון חו"ע מחייב את הדימוקרטיה, בראותו בשוין שבין בני אדם ערך יסודי. השוין בין כל הנבראים בצלם הוא אף רעיון תורני-אלוקי, וכך נתפרשה בידינו גם כוונתו של נותן התורה במצות השמיטה והיובל. שויון כזה מחייב בין השאר גם זכות שווה בהכרעות, כשאינן שכבה שלטת או אצילות כובשת, ואף את מקומו ההלכתי של המלך תופסת 'אסיפת הנבחרים', כפי שכבר הקדימו להדגיש מרן הראי"ה קוק וצ"ל ובעקבותיו הרב ישראל שליט"א ורבים אחרים. שמא אפשר להוסיף על דבריהם את דברי הנצי"ב מוולוז'ין בפירושו 'העמק דבר'

לפרשת המלך, בהתייחסו לדרישה שמעות של דברי התורה, כאשר אין להכריע אם "שום תשים עליך מלך" היא מצות עשה חיובית, או שמא אין הכוונה אלא לכך, שאם ירצה העם — אזי ימנה את המלך בדרך שקבעה תורה. לדעת הנצי"ב באה התורה לומר, כי לפי רצון הציבור, לפי הכרעתו והבנתו, ולפי ההנהגה המקובלת בין אומות העולם הנאורות באותו זמן — לפי כל אלה תיקבע צורת המשטר הרצויה לעם; אם זו מלוכה, אזי באופן האמור בתורה; אם זו אוליגרכיה — גם הם מצווים במה שציוותה תורה; אם זאת דימוקרטיה מסוג זה או אחר — גם אז הכל רצוי ונאה לפני המקום.

לא זו בלבד אלא שלמעשה נתקיים משטר דימוקרטי בעם ישראל מימים ימימה. מעולם לא נתקיים בנו משטר פיאוּדלי-וואסאלי כבאומות העולם — גם במלך מלך בישראל; הסנהדרין הגדולה שימשה מעין פרלמנט, במידה זו או אחרת, ושלטונו של המלך מעולם לא היה אבסולוטי ממש. בגלות וכינו למשטר אוטונומי בהזדמנויות רבות, בזמנים ובמקומות שונים, וברובם ככולם היה המשטר הפנימי דימוקרטי לעילא, עד שהרשב"א בתשובותיו, כידוע, טובע את המטבע הנפלא "הפקר ציבור הפקר", וסמכותו של ביה"ד לקנוס ולהפקיע ממון נתונה כל כולה ביד נבחרת הציבור (ה"ברורים" בלשון השו"ת).

מה מקומם של חכמי ההלכה במערכת כזאת? ובמה יהיה שונה שלטון התורה מן התיאוקרטיה (השלטון הכנסייתי)?

דומני, כי ההבדל העיקרי הוא במהותם של השיקולים שביסוד ההכרעות. כוונתי לומר, כי בתיאוקרטיה, השיקולים שיביאו להכרעה הם שיקולים דתיים-כנסייתיים טהורים, ורק כהני הדת למיניהם ראויים לשקול אותם ולהכריע על פיהם. לעומת זאת, בשלטון התורה השיקולים בעיני יוסי-יוס יכולים להיות שיקולים כלליים, הגיוניים, מסודרים לכל אדם מבין ובעל שכל. תנאי אחד בלבד יגביל את תחולתה של הכרעה מכוחו של שיקול כללי כזה: שלא תהא זו הכרעה הפוגמת, פוסלת ומשחיתה בעבודת ה'. ודוק: עפ"י ההלכה רשאי הציבור (ככוחו של ב"ד הגדול) לקבוע לעצמו הלכות, אף שהן נגד דין תורה; רשאי ב"ד להפקיע ממון שלא עפ"י הדין המקורי, להוציא מזה וליתן לזה; ב"ד מכין ועונשין שלא ככתוב בתורה, ולענ"ד יוכלו אף — מכוחה של אותה סמכות — לקבוע דיני ראיות (בממון ובפלילים) שלא עפ"י דין תורה; כל זאת — אם השיקול ההגיוני מחייב כך, אם הזמן והתנאים דורשים זאת, כדי לקיים חברה טובה יותר, צודקת יותר. אך אם השיקולים עלולים להביא — חלילה! — לקיפוחם של כאלה או אחרים, או למנוע מעובדי ה' ללכת בדרך טובים, והפקעת ההלכה המקורית אינה נעשית לשם שמים — אז זו הכרעה פוגמת ופגומה, ואין לה תוקף הלכתי. כאן מקומם של חכמי ההלכה המוסמכים (ע"י הציבור). תפקידם לאשר ולבחון

את ההכרעות האמורות, אם מקיימות הן את התנאי האמור. אין בכוחם לכפות על הציבור הכרעות שאין הציבור רוצה בהן; זכותם וחובתם — זכות הווטו, במקום שלדעתם יש בכך הכרח. וכמובן — עליהם לנמק את ההכרעה נמק היטב, ואף זו נתונה לביקורת הציבור.

משל למה הרבר דומה? לבי"ד עליון לעניני חוקה, שקימו נדרש גם אצלנו זה מכבר, ותשיבותו הוכחה במשטר הדימוקרטי למופת של ארה"ב של אמריקה. דומני, כי במדינת התורה יהא ביה"ד העליון לעניני חוקה רשאי לקחת בחשבון שיקוליו את מידת התאמתו של חוק לרוחה של תורה ולכוונותיה; ומסתבר, כי התורה עצמה תממש את ציפיותינו לחוקת-יסוד מקורית, אמיתית ושלימה לעם התורה בארץ הקודש.

ד

נרחיב מעט בשאלת המשפט העברי, התאמתו למדינה מודרנית ומידת מוכנותו לשימושם של אנשי המשפט. מבלי לפרוש את היריעה כולה (כבר עסקו בכך רבים; ראה, למשל, ספרו של פרופ' בזק [עורך] "המשפט העברי ומדינת ישראל", הוצ' מוסד הרב קוק, תשכ"ט) נוכל לומר, כי מאמר חז"ל "ליכא מידי דלא רמיזא באורייתא" (אם אמנם מאמר חז"ל הוא, שכן לא נמצא מקורו עד הנה) מבטא נאמנה את דעתנו, כי אמנם יש במכלולה של תורתנו מקור לכל בעיה מתחדשת. מענין לבדוק — בהקשר זה — את עשרות הסקירות שנתחברו ע"י ד"ר שילם ורהפטיג וד"ר נחום רקובר במסגרת המחלקה למשפט עברי במשרד המשפטים. כולן עוסקות בהצעות למקורות המשפט העברי בבעיות חדשות שהזמן גרמן, ובכל אחת מהן אתה מוצא עיסוקם של חכמי התורה בדרכים מקוריות ומתוך גישה חיובית. עומק דעתם ורוחב השגתם עולה פייכמה על אלה של חכמי משפט באומות העולם, ואין שום יסוד למחשבה כאילו מפגר המשפט העברי בתחום כלשהו של חיי המעשה אחרי המצאותיהם ופתרונותיהם של אחרים. אולי לא יגענו דינו, ושמא עיכבנו בשנים האחרונות את המשך ההתפתחות האינטנסיבית הראויה לנו, אך אין ספק שנוכל להשתמש במרחבה של ספרות ההלכה, הן בפסיקה ובמיוחד בשו"ת, כדי להגיע לפתרונות טובים לכל בעיה שתתחדש עלינו במדינת התורה.

כמובן, הבעיה הקשה יותר היא המוכנות. על אף קריאותיהם של גדולים לישב על מדין ולהכין את העושר העצום הזה לשימוש מעשי, נעשה מעט מאוד לשם כך. יתכן שהקולר תלוי בלחצים של יום-יום, שלא איפשרו לתנועתנו להקדיש זמן ומשאבים לפעילות חיונית זו. יתכן שגרמו לכך חלק מחכמי התורה, שלא

הבינו, כי הסתייגותם ממדינת ישראל והימנעותם משותפות מלאה בכל העשייה הקשורה בה, גורמת צער לדורות ומביאה לעיכוב ממשי כבניינה של מדינת התורה האידיאלית.

בין כה וכה אין ספק, כי שומה עלינו — לקראת העתיד — ליטול על עצמנו מחדש משימה מרכזית זו; לא יוכל אחר לעשות את המלאכה, ואם אין לנו — מי לנו?

עבודתם של אנשי המכון לחקר המשפט העברי באוניברסיטת ירושלים, המחלקה למשפט עברי במשרד המשפטים, הפקולטה למשפטים והמכון למיפתוח השו"ת באוניברסיטת בר אילן, וכן הנעשה במכון הרי פישל בירושלים — כל אלה הם אבני בנין, יסודות; על אלה יש לבנות בנינים שלמים, ולהושיב צוותים של תלמידי חכמים ואנשי משפט וחברה, מומחים בתחומים שונים, כדי לפתח את המערכת ולהכינה לשימוש, הן בסגנון ומבנה, הן בתוכן וצורה.

ה

עם ישראל הוא שחידש בעולם את היסוד של 'בריאה בצלם'. עיקרון זה חל על כל בני האדם בשווה, וכולם ראויים ליחס של אהבה ואהזה, שלום ורעות. בחירתו של עם ישראל, סגולתו האלוקית המיוחדת, לא היתה אף פעם בסיס לדרישה של זכויות יתר ולקיפוחם של אחרים. לכל היותר — קיבלנו על עצמנו יותר התחייבויות, דרשנו מעצמנו התנהגות מוסרית יותר, נטלנו על עצמנו עול כבד יותר של קיום מצוות. מבחינה זו אינני יודע מדוע לא נצליח לקיים יחסים תקינים (ואף מעבר לזה) עם כל אומות העולם. כפי שהדגשנו למעלה, רואה משנת תו"ע חיוב רב בכל היצירה האנושית, הן בחומר והן ברות, הן בתרבות והן במדע. הסתייגויותיה קשורות בהיבט המוסרי. אין ליכנו עם מה שקרוי 'אמנות' כשהוא גובל בפורנוגרפיה, ואין אידיאולוגיות של חופש מוחלט — המתקראות משום מה 'ליברליות' — מקובלות עלינו. סבורים אנו, כי עולם של צרכי מוסר הוא הוא החופש האמיתי, וכי בהתגבר האדם על יצריו — הוא זוכה להתפתחות נפשית ושכלול כוחותיו במידה שאין למעלה ממנה. תיתכן, אפוא, מחלוקת מסיימת בינינו לבין פילוסופיות זרות; אך כלום מחלוקת אידיאולוגית גרמה בהכרח ליחסים שאינם מתוקנים בין עמים? גבולות פתוחים, יחסי מסחר מתקדמים, החלפת דעות ודיונים פתוחים, חילופי מרצים ואמנים וכל השאר — כולם רצויים ומקובלים. אדרבא — דומה, כי בכך נוכל גם אנו לתרום משלנו, מעומקה ומיפיה של תרבותנו המקורית, לאומות העולם כולן, ובכך להגשים את הייעוד של 'אור לגויים' שרצינו ביקרו. אחת מן המצוות

המרכזיות ביהדות היא מצות קידוש השם; אין פירושה, כמקובל, רק מסירות נפש לשם השם, פשיטת הצואר לשחיטה (חלילה); פירושה המקורי והעיקרי של מצוה זו — להביא את דבר ה', את אמיתותו המשכנעת, אל הציבור כולו, בין שהוא מבני ברית ובין שאינו מבני ברית. הלא חזון אתרית הימים של נביאינו ראה תמיד בבואם של העמים אל הר ה' את פסגת ההצלחה והשלימות של אותם ימים אידיאליים, ושמא היום, יותר מאשר אי פעם, נפתח בפנינו הסיכוי הממשי לקרב חזון זה אל הגשמתו.

נסכם את דברינו בכמה הערות מעשיות, שהרי, לאור כל המתואר למעלה, מתבקשת עשייה של ממש. לא עלינו המלאכה לגמור, אך כבר קיבלנו על עצמנו, מלכתחילה ומראש, שלא להיבטל מן הנסיון לקרב את הגאולה כמו ידנו.

ראשית, עלינו לחזק את השותפות המלאה עם כל הגורמים החיוביים, הבונים והעושים למען מדינת ישראל. עלינו לחרום כמיטב יכולתנו לבנינה הכלכלי, לבטחונה הצבאי, לתרבות ולמדע, לחברה ולאיכות החיים — וחס לנו מלהסתגר בתוך ד' אמותינו ולטפח את ביתנו הפרטי. יתר על כן: אם באמת ובתמים רצוננו להכין את הקרקע למדינת התורה — עלינו להיות מעורים בכל תחומי החיים והעשייה במדינה, שכן רק בדרך זו נוכל לעמוד על הבעיות שיש למצוא להן פתרון, ורק בדרך זו נוכל אמנם להראות, כי יש בכוחה של תורה ודרכה להציע פתרון שיוכל להתקבל על דעת הכלל. לא נוכל להסתפק ב'גויים של שבת', ביהודים שיעשו עבורנו את מה שאנחנו איננו עושים!

שנית, יש להקדיש מאמץ מרובה למציאתם של פתרונות טכנולוגיים (ולשכלולם של פתרונות קיימים). מכשיר הגרמאי של "מכון צומת" (באלון שבות), המשמש כבר כיום בקשת רחבה של ענייני שעת-הדחק — טלפון, מכונת חליבה, פנסים לאנשי המשמר האזרחי, טרקטורים בשביעית ועוד — משמש דוגמא טובה לפתרון טכני, המקל על עניינים רבים בשבת, שגם מדינה המתנהלת על-פי התורה צריכה להם. יש לחזק את המכונים הקיימים ולהוסיף צוותים (בשילוב של אנשי מדע, טכנאים ותלמידי חכמים), שיעסקו במכלול ההיבטים של מדינה שלימה, על מערכתיה בכל התחומים, ויציעו בפני פוסקי ההלכה פתרונות מעשיים.

שלישית עלינו לשקוד על מערכי המשפט העברי. כיון שנושא זה מוכר לי יותר מהאחרים וקרוב ללבי, אפרט בו כמה מישורים, הראויים לטיפול ב-זמני:

1. מחקר רב אנפין בשאלות התוק המודרני וישומם של עקרונות ההלכה לגביהן;
2. הכנת המשפט העברי, ריכוזו ותימצותו, ובניית קודכסים, שיד הכל תוכל למשמש בהם ולעמוד עליהם מתוך הבנה והזדהות. מיפתוח שלם של התומר, הן בבחינה ההיסטורית והן בכתינה הדוגמתית.
3. מלחמה מתמדת במישור הפוליטי למען החלת עקרונות המשפט העברי

והחדרתם לתוך מערכות החקיקה והשיפוט במדינה. רק בדרך זו נוכל לקדם את התענינותם המעשית של האקדמיות ושל אנשי המעשה המשפטיים, שופטים ועורכי דין וכו' בהכרת המשפט העברי. יש להביא לאימוץ השימוש במשפט העברי בכל מקרה של לאקונה משפטית, וזאת הרבה מעבר לחוק שנתקבל בכנסת, (חוק יסודות המשפט, התש"ם-1980), האומר: "ראה בית המשפט שאלה משפטית הטעונה הכרעה, ולא מצא לה תשובה בדבר תיקה, בהלכה פסוקה או בדרך של היקש, יכריע בה לאור עקרונות החירות, הצדק, היושר והשלום של מורשת ישראל".

4. יש לפתח את המכשיר של 'תקנות הקהל', הן במישור הכלל-לאומי והן במשמעות האזורית-לוקלית (רשויות מקומיות, אגודות שיתופיות וכדומה), וליתן הד מתאים בציבור לפעילות זו.

5. יש להפנות שאלות וסכסוכים בין-אישיים (בדיני ממנונות ונזיקין) לבתי הדין הרבניים, כדי לעודד יצירה ופיתוח של המשפט העברי ומציאת פתרונות לשאלות מעשיות של חיי החברה, הכלכלה והיצירה.

6. כדי להצליח בכל אלה, יש לעודד תלמידי חכמים צעירים, שיתמסרו למקצוע המשפטי; צריך להכשירם היטב בתחום הספציפי ולהעמיד לרשותם קרנות מחקר ומוסדות מתאימים.

רביעית, דומה, כי הקמתם של תאים חברתיים, בעלי תוכן הלכתי-אינטגרלי – כדוגמת המושב השיתופי והקיבוץ הדתי, יש בהם כדי לשמש דוגמה חיה לאפשרות של חיים שלמים עפ"י התורה. אחד מתפקידיהם של תאים אלה לגרום ליותר תשומת לב לשאלות שנידונו כאן, ולהקדיש אף מצידם מאמצים ממשיים ומודעים לפתרון הבעיות הכלליות.

לאחרונה (ולא בסדר החשיבות): עלינו, כולנו, שומרי המצוות ולומדי התורה, להראות דוגמה ומופת בהתנהגותנו המוסרית והחברתית. לא נוכל להגיע למדינת התורה מבלי להביא את רובו של הציבור לכלל תשובה שלמה, ולא נוכל להביאו לכך מבלי להראות קבל עם ועולם, כי אכן דרכנו מוליכה לקראת שלימות אנושית, ככל שזו עשויה להיות מושגת.